

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/ Issue 23 (Aralık/ December 2025), s. 15-31
Geliş Tarihi-Received: 01.12.2025
Kabul Tarihi-Accepted: 30.12.2025
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.5281/zenodo.18037052

Altun Yaruk'ta Olasılık Kipliği İşaretleyicileri*

Markers of Possibility Modality in the Altun Yaruk

Nurullah KARAGÜL**

Öz

Kiplik, konuşurun olay veya durumla ilgili tutumlarını, tavırlarını, ruhsal durumlarını yansıtan ve çeşitli işaretleyicileri bulunan bir kategoridir. Dilbilimde kiplik ele alındığı ilk çalışmalardan itibaren günümüze kadar nasıl tanımlanacağı ve hangi kriterlere bağlı olarak sınıflandırılacağı hakkında belirsizliklere sahiptir. Olasılık kipliği, önerme üst başlığı altında sınıflandırılan, tahmin, varsayım, şüphe, belirsizlik, kesin olmama, kesinlik gibi semantik anlam alanlarını işaretleyen kiplik türüdür. Çalışmamız Eski Uyurca ile yazılmış ve Türkiye'de neşredilen Budizm ve Budizm'in felsefelerinin işlendiği *Altun Yaruk*, *Altun Yaruk IV*, *Altun Yaruk IV*, *Altun Yaruk VIII* ve *Altun Yaruk X* kitaplarında, olasılık anlam alanına giren işaretleyicilerin incelenmesinden oluşmaktadır. Altun Yaruk'ta çok sayıda olasılık kipliği işaretleyicisi bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan işaretleyicilerden leksik olanları *antag yme*, *azu*, *alku üd*, *odgurak*, *odgurati*, *seziksiz*, *seziksizin*, *turkaru*, *ürüg ürgüt*, *ürüg uzatı*; morfolojik işaretleyiciler -*gAy*, -*DAÇI*; leksik ve morfolojik işaretleyiciler ise *birök...*-*sAr*, *unkalı...*-*GAll*; sentaktik işaretleyiciler ise *kim* ve *mU* soru ekinden oluşmaktadır. Tespit edilen unsurların tümcede sıfat, zarf, kopula vb. türden görevli sözcükler ya da çekimlik unsurlar olduğu görülmekle birlikte, semantik yaklaşımda olasılık (düşük olasılık, belirsizlik, kesinliğe yakınlık ve kesinlik vb.) anlam alanını vermekte görevli işaretleyiciler olduğu söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Kiplik, olasılık kipliği, Eski Uyurca, Altun Yaruk.

Abstract

Modality is a category that reflects the speaker's attitude, stance, and mental state regarding an event or situation and has various indicators. From the earliest studies on modality in linguistics to the present day, there has been uncertainty about how it should be defined and according to which criteria it should be classified. Probabilistic modality is one of the types of modality classified under the heading of proposition, signifying semantic meaning fields such as prediction, assumption, doubt, uncertainty, indefiniteness, and certainty. Our study consists of examining markers that fall within the semantic field of probability in the books *Altun Yaruk*, *Altun Yaruk IV*, *Altun Yaruk IV*, *Altun Yaruk VIII*, and *Altun Yaruk X*, written in Old Uyghur and published in Türkiye, which deal with Buddhism and Buddhist philosophies. There are numerous markers of probability mood in Altun Yaruk. The lexical markers examined in the study are *antag yme*, *azu*, *alku üd*, *odgurak*, *odgurati*, *seziksiz*, *seziksizin*, *turkaru*, *ürüg ürgüt*, *ürüg uzatı*; the morphological markers are -*GAY*, -*DAÇI* and the lexic and morphological markers are *birök...*-*sAr*, *unkalı...*-*GAll* and syntactic marks are *kim* and *mU* are question enclitics. Although

* Bu çalışma, Prof. Dr. Şaban Doğan danışmanlığında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda hazırlanmakta olan "Budist Türkçe ve Moğolca Altun Yaruk'ta Kiplik" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Ar. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: nurullah.karagul@ikcu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7017-0513.

the identified elements are seen to be words functioning as adjectives, adverbs, copulas, etc., or inflectional elements in the sentence, it can be said that they are markers responsible for conveying the semantic meaning domain of probability (low probability, uncertainty, proximity to certainty, and certainty, etc.).

Key words: Modality, Possibility Modality, Old Uyghur, Altun Yaruk.

Giriş

İnsan varoluşunun temelini oluşturan dil, bireyin düşüncüyü somutlaştırma, öznel alanını inşa etme ve toplumsal gerçeklikle iletişim ve etkileşim kurma aracı olarak evrensel bir olgudur. Dilin işaretler sistemi olmasının yanında bireyin bilişsel süreçlerini ve dünyayı algılama, yorumlama biçimlerini de şekillendiren sürekli bir oluş ve yaratım sürecidir (Özsoy, 2004, s. 12-14). Wittgenstein “dilimin sınırları dünyamın sınırlarını imler” diyerek dilin, bireyin düşünce dünyasını/ufkunu ve algı sistemini belirlediğini söyler (2013, s. 133). Dilin toplumsal bir kurum olarak incelenmesi ve anlamın süreklilik kazanması, gelecek kuşaklara aktarımını mümkün kılar (Saussure, 2005, s. 34-35). Bu iki işlevsel durum, bireyin iç dünyası ile dış dünyası arasındaki aracılık görevini de üstlenmesini sağlar. Dil ile insan arasında bu karmaşık ve karşılıklı ilişki özneliliğin inşasındaki süreç için temel taşı vazifesindedir. Çünkü birey dünyaya dair bilgisini, eylemlerini ve yorumlarını yalnızca duygusal hislerle değil, zaman, mekân, kişi ve kiplik gibi dilsel kategorilerin içerisine yerleştirilmesiyle anlam kazanır. Bu da aslında dilin gerçekliğe biçim veren, anlamı üreten ve özellikle konuşurun bilişsel ve duygusal tutumunu belirleyen ve belirtmeye yardımcı olan aktif olduğunu gösterir (Lyons, 1995, s. 1-2).

Kipliği de konuşurun bir olay ya da durum karşısında takındığı tutum, tavır ve ruh hâlinin yansıması olarak ifade edersek, dil-insan ilişkisinin merkezinde yer aldığı söylenebilir. Çünkü bir önermenin salt mantıksal değerini (doğruluk/yanlışlık) iletmekten öte, konuşurunun zihinsel temsillerini ve duygusal durumlarını dile taşır. Her metin içerisinde onu üreten kişiden izler taşır. Ancak izlerin bir kısmı üreticisinin bildiği, gördüğü ya da duyduğu şeyleri direkt olarak vermesi, kimileri yalnızca içerisinde bulunduğu ruh durumu gibi unsurların etkili olduğu belirlemelerdir. İşte tüm bu belirlemelerin ifadedeki anlam alanları ise olasılık, kesinlik, tahmin, gereklilik, zorunluluktur. Bu anlam alanlarının işaretlenmesi Türkçede morfolojik, leksik, sentaktik, morfo-fonolojik yöntemlerle yapılmaktadır.

1. Malzeme ve Yöntem

Bu çalışmanın malzemesi Eski Uygurca külliyatı içerisinde yer alan Altun Yaruk (Skt. Suvarnaprabhasa; Çin. *Jin Guangming Zuisheng Wang Jing*; Euyg. *altun öñlög yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom eligi* “Altın renkli, parlak ışıklı, yüce sutra hükümdarı”; Mo. *Altan Gerel Sudur* adlı sutranın Türkiye’de yayımlanmış ve doktora tezimize dâhil edilmiş kitaplardan elde edilen verilerdir. Doküman analizi yöntemi, yazı çevrimi yapılmış AY, AY IV, AY VI, AY VIII ve AY X metinleri üzerine uygulanmıştır. Böylece *Altun Yaruk*’ta olasılık kipliği anlam alanına dâhil edilebilecek olan leksik, morfolojik ve sözdizimsel işaretleyiciler tespit edilerek incelenmiştir. İncelenen eserlerdeki yazı çevrimlerinin birbirinden farklılık göstermesi nedeniyle çalışmada yazımda tutarlılığı sağlamak için yalnızca anlam ayırt edici fonemlerin (örneğin /ñ/, /ā/, /ū/) gösterimine yer verilmiştir.

2. Budizm ve Türkler, Türklerin Kutsal Mirası: Altun Yaruk

MÖ. VI. yüzyılda Şakyamuni Buda tarafından ortaya konan Budizm ve felsefesinin yayılması, Kuşan dönemi içerisinde Pakistan, Afganistan, Kaşmir ve Doğu Türkistan aracılığı ile milattan sonra birinci yüzyılda Çin dolaylarına ulaşmıştır. I. Türk Kağanlığı

devrinde Türklerin Budizm ile teması Chou Hanedanı (556-581) İmparatoru Wu-ti'nin Budizm ve Taoizm'i yasaklaması ile başlayan zincir olaylar sonucunda, ülkede bulunan rahiplerin diğer devletlere sığınması ile gerçekleşmiştir (Zeren, 2022, s. 689). Taspar Kağan'ın Kuzey Ch'i'ler üzerine yaptığı bir akın sırasında gördüğü Hui-lin'in Chi adlı Budist bir keşişin ülkedeki zenginliğin, bolluğun ve bereketin Budizm'den kaynaklı olduğu belirtmesi üzerine Taspar, Budizm'e yakınlaşmıştır. Taspar döneminde himaye edilen Jinagupta adlı bir keşişe *Nirvana-sutra* adlı eserin tercüme ettirildiği; aynı zamanda da bir Budist pagodası inşasının gerçekleştirildiği bilgisi mevcuttur. Ancak ne Nirvana-sutra adlı eserden ne de Budist pagodasından günümüzde bir iz yoktur (Yıldırım, 2016).

II. Türk Kağanlığı dönemine ait olan ve 692-735 yılları arasına tarihlenen yazıtlarda Budizm'in herhangi bir etkisi gözlemlenmemektedir. Bu durum, Çin kaynaklarında yer alan ve Bilge Kağan ile veziri Bilge Tonyukuk arasındaki bir diyalogu anlatan bilgilerle örtüşmektedir. Söz konusu kaynaklara göre, Bilge Kağan Budist yapılar inşa etmeyi düşünmüş, ancak veziri Tonyukuk bu fikre şiddetle karşı çıkmıştır. Tonyukuk'un itirazı, Budizm felsefesi ve yaşam standartlarının halkın savaşıklık özelliklerini körelteceği ve toplumu zayıflatacağı endişesine dayanmaktadır. Kaynaklar, Bilge Kağan'ın Tonyukuk'un bu düşüncesini kabul ettiğini ve planlanan tapınak inşasından vazgeçtiğini aktarmaktadır (Taşağıl, 2012, s. 389).

II. Türk Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından Orhun bölgesinde kurulan Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde Budizm'in varlığı, ihtimalden öteye gitmemektedir (Zeren, 2022, s. 690-691). Ancak Uygurların Turfan ve Kansu gibi yerleşik Budist kültürlerin bulunduğu bölgelere göç etmesiyle durum köklü bir değişim yaşamıştır. Yerleşik hayata geçen Uygurlar, Budist Hintli, İranlı, Toharlı ve Çinli topluluklarla etkileşime girerek yoğun bir şekilde Budizm'den etkilenmiştir. 10. yüzyılın başlarında Koço şehrine gelen bir Çinli elçinin gözlemleri, bu kültürel dönüşümün boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır. Elçi, şehirde sadece bir Manihaist tapınağın kaldığını, buna karşın elliye yakın Budist manastırı ve zengin bir kütüphane bulunduğunu rapor etmiştir (İzgi, 1989, s. 60-61).

Uygurların Budizm'i benimsemesi üzerine tercümesi yapılan Altun Yaruk, Budist literatürün Türkçeye kazandırılmış en hacimli sutralarından biridir. 10. yüzyılda Şiňko Şeli Tutuñ (mütercimin adı hakkındaki görüşler için bk. Kaya, 2021, s. 21) tarafından Çince'den Türkçeye tercüme edilen, Budizm'in Mahayana mezhebine ait önemli bir sutradır. Bu çeviri yalnızca yalnızca bir dil aktarımı özelliği değil aynı zamanda kültürler arası etkileşimin bir sonucudur. Eserin orijinali Sanskrit'dir, ancak yazıldığı tarih kesin olarak belli değildir. Elverskog çalışmasında eserin yazıya geçiriliş tarihini 5. yüzyıldan önceye götürmez (2020, s. 88). 8. yüzyılda Sanskritçeden Çinceye, ardından da 10. yüzyılda Çince'den Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviri, Uygur Türklerinin Budist edebiyatındaki yetkinliğini ve dinî metinleri kendi dillerine aktarma çabasını göstermesi açısından büyük kültürel ve dilsel öneme sahiptir.

Orijinal adı *Suvarnaprabhasa* olan sutra, Çinli rahip ve gezgin olan I-tsing (義淨 Yijing) tarafından *Jin Guagming Zuisheng Wang Jing* adıyla Çinceye ve daha sonra bu dilden *altun öñlög yaruk yaltrıklık kopda kötrülmiş nom eligi* "Altın renkli, parlak ışıklı, yüce sutra hükümdarı" adıyla da Türkçeye çevrilmiştir. Günümüze kadar bulunan Altun Yaruk'lar arasında en eksizsizi 1913-1917 yılları arasındaki bilimsel geziler sırasında Gansu'da S. E. Malov tarafından bulunmuştur (Shimin, 2002, s. 1455; Elverskog, 2020, s. 88). Eserin günümüzde iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri St. Petersburg'daki Institut Vostokovedeniya'da, ikincisi ise Turfansammlung'da bulunur (Elverskog, 2020, s. 88).

Türkçe Altun Yaruk, Çince'deki gibi 10 kitap ve 31 bölümden oluşmaktadır ve her bir kitap Budizm'e ait bir konu ile birlikte Budizm'in felsefesinin, temellerinin ve Buda'nın

öğretilerinin vaaz edildiği kısımları içermektedir (Tekin, 1959, s. 294). Eski Uygurcaya çeviride kaynak dildeki kısımlara ek olarak bir *süü* 'giriş' ve *buyan evirmek* 'sevabın başkalarına tevcih edilmesi, sevap devretme' (Skt. *punya*pariṇāma) bölümü eklenmiştir (Uçar, 2013, s. 228; Wilkens, 2019, s. 208a; Kaya, 2021, s. 29). Eserin mütercimi Şiṅko Şeli Tutuñ'un Dunhuang'da yayılmaya başlayan, Kui Ji tarafından kurulan Vijñānavāda (Yogācāra) ekolünün müridi olmuştur. Böylelikle hem Budizm ve felsefesine hem de Çinceye olan hâkimiyeti artmıştır (Kaya, 1994, s. 12; Kasai, 2008, s. 73; Vijñānavāda ekolü için bk. Röhrborn 2017).

3. Kiplik Kavramı

Kiplik, ilk başta felsefe ve mantıkla ele alınmış bir kavramdır. Araştırmacılar tarafından sınırları tam olarak belirlenememiş, dilbilgisi çalışmalarında genellikle zaman kategorisi ile karıştırılmıştır. Tümcede konuşurun aktarım esnasında bir durum ya da olay karşısındaki tutumunu ve/veya ruh hâlini yansıtan dil bilgisi kategorisi olarak tanımlanabilir. Konuşurun olay ya da durum karşısındaki tutum ve ruh hâli önermeye olasılık, kesinlik, kesin dışılık, tahmin, çıkarım, varsayım, şüphe, yeterlilik, izin, istek, rica, şüphe vb. birçok alt kiplik kategorisi anlamı katmaktadır. Bu türden kiplik alanların işaretlenmesi tümcedeki çok çeşitli bağımlı ya da bağımsız unsurlarla gerçekleştirilmektedir.

Kiplik kavramı araştırmacılar tarafından çeşitli değişkenlere bağlı olarak tanımlanmaktadır. Jespersen, çalışmasında kiplik adını geçirmese de kip daha sonraki araştırmacılar için kabul görececek açıklamalar yapmıştır. Kipi kavramsal bir kategori olarak değerlendirmeyip sentaktik olduğunu savunmuştur ve kiplik anlamın yalnızca bir zihin tutumunu, fiilin yapısına yansıtmak suretiyle var olacağını ifade etmiştir (1924, s. 313). Lyons, dilbilimi ve mantık alanlarını birbirinden ayırmadan kipliğe yaklaşır (Kerimoğlu, 2011, s. 39). Nuyts, Lyons'un kiplik incelemelerinde ön plana çıkardığı semantik ve psikoloji bilimleri sebebiyle formal semantik yöntemini kullanan bir yaklaşım olarak değerlendirir (Nuyts, 2006, s. 8). Kipliği, zorunluluk ve olasılık, bilgi kipliği ve gerçeklik, bir kiplik olarak zaman, yükümlülük kipliği izin, zorunluluk gibi kategoriler altında inceler (1994, s. 787-879). Kratzer kiplik incelemesi yaparken semantik-pragmatik bir bakış açısını benimsemiştir (Kerimoğlu, 2011, s. 40). Kiefer, kipliğin tümcedeki önerme ifadeleriyle ilişkilendirilebileceğini ya da dillik öge sınıflarının anlamlarını içeren bir kavram olduğunu (1987, s. 67); Bybee, Perkins ve Pagliuca, kipliğin kesin bir tanımının yapılamayacağını belirtirler (1994, s. 176).

Bybee ve Fleischman'ın çalışmasında kiplik temelinde bir önermenin sade, nesnel anlamına eklenen yorumlayıcı bir katman olarak tanımlanır. Önermenin işlevi, gerçeklik değeri ya da geçerliliği hakkında konuşmacının bakışını ve değerlendirmesini taşır. Dolayısıyla kiplik, geniş bir işlev yelpazesini kapsar; bunlar arasında zorunluluk, olasılık (varsayım), yükümlülük (öğüt verici), emir ve dilek (arzu) gibi çeşitli tutum ve amaçların dilsel ifadesi yer alır. Bu sayede kiplik, anlatılan duruma öznel bir boyut katar ve kipliğin semantik ve işlevsel bir alan olmasından dolayı karşılıklı iletişim ortamında (yüz yüze ve sosyal) daha iyi belirlenebileceğini ifade etmektedirler (1995, s. 2-3).

Türkiye'de yapılmış başlıca kiplik çalışmalarında ise kiplik kavramını, bir önermenin içerdiği bilginin değeri ve geçerliliği çerçevesinde, söz konusu olayın öznesinin yani konuşmacı ya da anlatıdaki karakterin tutumunu, değerlendirmesini ve bildirilenle kurduğu ilişkiyi yansıtan anlamsal bir kategori olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda kiplik, dilsel bir yapı değil, konuşurun olaylara bakışını, kanaatini ve anlatı içeriğine yönelik duruşunu aktarmanın bir yolu olarak değerlendirilir. Kılıç'a göre (2004), anlatıcı ya

da konuşmacı, söz konusu duruma ilişkin görüş, yorum ve tavırlarını kiplik vasıtasıyla dile getirir

Kiplik, konuşan kişi ile sözünü ettiği durum arasındaki ilişkiyi temel alan ve söz edimi tartışmalarını da içine alan kapsamlı bir kavram olarak değerlendirilir. Her ne kadar biçimsel olarak diğer dilbilgisel kategorilerde olduğu gibi belirli çekim kalıplarına ya da sistematik yapılarla donatılmış paradigmalarına sahip olmasa da her tümcede bir biçimde temsil edilen işlevsel bir unsurdur (Kerimoğlu, 2023, s. 4-5). Bu kategori çoğunlukla *özne* ile *yüklem* arasında kurulan ilişkide ortaya çıkar. Konuşur (özne), bu yapıları bir önermenin doğruluk ya da gerçeklik değeri hakkında hüküm vermek amacıyla kullanmaz; kendisine yöneltilen bir emir, talep veya yasak gibi durumları da kiplik işaretleyicileri aracılığıyla dile getirir. Bu tür kullanım biçimleri de kipliğin anlam alanının bir parçası olarak değerlendirilmekte ve dilde somut karşılıklar bulmaktadır.

Çürük, kipliği bir dilbilgisel kategori olarak ele almakta ve bu yapının, konuşanın bildirilen önermeye karşı sergilediği tavrı, önerme üzerindeki bilgi düzeyini, öznel değerlendirmelerini, tutum ve duygularını içeren bir anlam katmanına sahip olduğunu ileri sürmektedir. Kiplik, bu yönüyle yalnızca biçimsel değil hem de anlamsal ve söylemsel bir işlev taşır. Çürük'ün tanımlamasına benzer bir şekilde Günay (2001, s. 27), sözcedeki anlamı doğru bir biçimde anlayabilmek için kip ve kiplik işaretleyicilerinin dikkate alınması gerektiğini belirtir. Çünkü ona göre kipliğin tanımını "yüklemin anlamını değiştiren ve eylemin gerçekleşme koşullarını belirleyen işleyişe sahip kategori" şeklinde yapar. Böylece bireyin içsel ya da dışsal bir baskı sonucu eyleme geçmesi, eyleme zorlanması, yetenekleri ve isteklerinin belirleyici olduğu durumlar kiplik anlam alanına girer. Ayrıca sözcede kiplik kullanımların konuşurun hazır olarak sunulan kalıplarla değil, anlam çeşitliliğini ortaya koymak için yaptığı bilinçli tercihlerin kullanıldığını söyler. Bu seçim, kiplikteki anlam çeşitliliğini ortaya koyar ve kiplik sınırlı sayıda kullanımına kıyasla daha geniş bir ifade alanı sunar. Her ne kadar tamamen sınırsız olmasa da Türkçede kiplik, zaman ekleri üzerinden olasılık, belirsizlik, kesinlik, küçümseme, tahmin, şaşırma, övünme, söylenti, şüphe, alışkanlık ve niyet gibi çok çeşitli anlamların aktarımına imkân tanır (2010, s. 59). Türkçedeki buyruk, istek, dilek-şart, gereklilik kipleri için konuşurun atanmışları, bu anlam alanına dâhil edilebilecek kiplik ifadelerde ise seçilmiş unsurları kullanabilir. Kiplikte seçim daima konuşura ait öznel tutumları yansıtır (Benzer, 2012, s. 112).

Çalışmamızın temel kiplik sınıflandırması Palmer'in *Mood and Modality* başlıklı eserinde kullandığı sınıflandırmadır (2001). Yazar 2001 yılında ikinci baskısını yapan kitabında, aynı adlı kitabın 1986 yılındaki ilk baskısında yaptığı tanımlama ve tasnifini değiştirmiştir. 2001 yılında yayımlanan kitap kiplik kategorilerini *önerme* (propositional) ve *eylem* (event) olmak üzere iki üst kiplik kategorisi olarak değerlendirmiştir (2001, s. 22).

4. Kiplik Kategorileri

Kipliğin tanımının nasıl yapılması gerektiği gibi, kiplik sınıflandırmalarının hangi ölçütlere dayanarak ve ne şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği de çeşitli sorunlar barındırmaktadır. Özellikle kiplik işaretleyicilerinin bağlam içindeki çok anlamlılığı, bu kategorilerin belirlenmesinde karşılaşılan temel güçlüklerden biridir. Araştırmacıların kiplik unsurlarını ele alış biçimleri ve ortaya koydukları çeşitli sınıflandırmalar, Boland'ın (2006) "kipliğin tek bir ölçüte göre sınıflandırılmayacağı" yönündeki görüşünü destekler niteliktedir.

Temelde kiplik sınıflandırmalar *olasılık* (possibility) ve *zorunluluk* (necessity) anlam alanları üzerine inşa edilir. Timberlake, kipliğin alternatifler hakkında olduğunu ifade eder (2007, s. 35). Kerimoğlu, dünyayı konuşma ve bilmenin, aynı zamanda dünyanın nasıl

olduğunun ve başkaca nasıl olabileceğinin imkanları üzerine kurulu bir alan olarak ifade eder ve “o değil, bu olsaydı?” sorusu üzerinde durur (2011, s. 109).

Olasılık kavramı, doğası gereği en az iki alternatif durumu içerir ve bu yönüyle belirli bir bilgi eksikliği ya da belirsizlik durumunu ifade eder. Bu çerçevede, “Zehra şu an evde olsa gerek” tümcesi olasılıksal değeri açısından incelendiğinde söz konusu yapıda, konuşurun, kişinin durumunu kesin olarak bilmediğini; ancak bazı dolaylı ipuçlarına dayanarak olası olanları değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

Konuşurun bu tümceyi kurarken sahip olduğu bilgi, farklı kaynaklara dayanabilir:

- (i) Zehra’nın evde olduğu bilgisi doğrudan kendisinden alınmış olabilir;
- (ii) Evin ışıklarının yanıyor olması gibi görsel bir gözleme dayanıyor olabilir;
- (iii) Yalnızca bağlamdan hareketle oluşturulmuş bir varsayım olabilir.

Tüm bu olasılıklar, aslında konuşurun “Zehra evde olmaya da bilir” şeklinde dile getirilebilecek karşıt olasılığı da göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu tür ifadeler, olgusal bir kesinlikten ziyade olasılıklı bir yargının ifadesi olarak değerlendirilmelidir.

Palmer, önerme kipliği kategorisini iki ana başlığa, iki ana başlığı da kendi alt alanları olarak inceler (2001, s. 22):

1. Bilgi Kipliği (epistemic): *olasılık* (speculative), *çıkarım* (deductive), *varsayım* (assumption)
2. Kanıt Kipliği (evidential): *aktarım 2* (reported 2), *aktarım 3* (reported 3), *aktarım geleneksel* (reported gen); *duyum* (sensory)

Bilgi kipliği mevcut önermenin gerçek durumu hakkında konuşurun bilgisini ve yargılarını yansıttığı kategoridir. Olasılık, önermedeki yargının gerçek dışılığını; çıkarım, gözlemlenebilen yargıları; varsayım ise genelliğe dayalı bilgiden elde edilen tutumları aktarır. Kanıt kipliği ise, aktarım kiplikleri önermedeki bilginin kanıtlarına dayalı bilgiyi aktarım türü; duyum kipliği ise önermedeki kanıtların bizzat duyu organlarıyla tanıkladığı durumları aktarma türüdür.

5. Bulgular

Yaratılan her metin onu yaratan kişilerden izler taşımaktadır. Kiplik kavramı da yaratıcının zihin dünyasında ve çevresinden algıladıkları sonucunda gelişip şekillenen durumların yansımasıdır. Bu şekillenme bilginin elde edilmesi ve kaynağı gibi unsurlara bağlı olarak değişmektedir. Eski Uygurcada kiplik anlamlar bağlam; leksik, morfolojik, morfo-fonolojik ve sözdizimsel unsurlarla ifade edilebilir. Altun Yaruk metinlerinden elde edilen kiplik işaretleyiciler şu şekildedir:

5.1. Leksik İşaretleyiciler

5.1.1. antag yme

- (i) *men öyür men toyın a öñre ertmiş ür ırak sansız sakışsız kolusuz asenke kalplar içinde antag yme üdlerte erklik türklüg han boldum antag yma tuşlarta tegin boldum han oğlu ürüg uzatı yorıdım ulug buşı bermekte birtem sever amrak özümün [...] “Ey rahip ben düşünüyorum, eskiden sayısız, sonsuz devirler içerisinde bazen kudretli [bir] han oldum bazen [de] han oğlu prens oldum. Daima büyük sadaka verme yolunda sevdiğim vücudumu...” (AY X 563-572)*

Tümcede *antag yme*, üd sözcüğü ile bir sözcük grubu oluşturmuştur. Tek başına “veyahut, ya da” (Wilkens, 2021, s. 52a) anlamıyla verilen sözcük, kendisinden sonra gelen üd “zaman, vakit” sözcüğü ile birleştiğinde “bazen, kimi zaman” anlamını kazanarak kiplik anlamı işaretleyen zarf türünden bir niteleyici konumuna gelmiştir. *antag yme* üdlerde birliği, eylemin her zaman gerçekleşmediği, ancak belirli bir olasılıkla gerçekleşebileceği anlamına gelir. Bu belirsizlik, olasılık kipliği anlam alanında düşük olasılık bildiren bir işaretleyici olarak kullanılmıştır. Güvenilirlik derecesi düşüktür.

5.1.2. azu

Clasuo *azu* için “yoksa, veya” anlamlarını vermiştir (1972, s. 280a). Eski Türkçede iki veya daha fazla durum hakkındaki kesinliği olmayan/belirsiz durumlar hakkında varsayımda bulunmak için kullanılır. Metnin bağlamına göre “yoksa, veya” anlamlarının yanında “acaba” anlamı da vardır (Tekin, 2003, s. 339).

- (i) *ay ulug elig beg men montag montag sav eşidtim bo ne sav ol, azu biziñ amrak ögükümüz eñ kiçigi mahasatve ıçgıñmış ergey mü biz tep tedi* “Ey büyük hükümdar ben böyle böyle [bir] söz işittim, bu ne demek oluyor, yoksa bizim sevgili göz bebeğimiz en küçük (oğlumuz) Mahāsātva’yı kaybetmiş olmayalım, dedi. (AY X 399- 403)
- (ii) *kim amtı bo üdde koluta alku nizvanılar ıg yıldı yuku bile kalışız tarkarıp keterip üstün teñriniñ altın yalañuknuñ bahşısı bolup tükel bilge biligke tegip inçip neçökin umagay men birer birer tınlıglar üçün üküş kalplar ertginçe tamuta azu yme adın oronlarta olarnı üçün emgek emgenip tugmak ölmek sansartın nizvanılar tegzinçtin ozgurgalı kutgargalı tep yarlıkadı* “Dahası, bu zamanda bütün ıstırapları, artıkları ile tamamen gidererek yukarıdaki tanrıların altındaki insanların hocası olup tam bilgeliğe ulaşmama rağmen her bir canlı için pek çok devirler geçinceye kadar cehennemde yahut başka yerlerde eziyet çekip doğum ölüm döngüsünden kurtarmaya kadir olamıyorum, diye buyurdu.” (AY X 545-560)

Yukarıdaki (i) numaralı tümcede yer alan *azu* sözcüğünün taşıdığı “yoksa” anlamı ifadede bir belirsizlik yaratmaktadır. Konuşur tarafından tercih edilen *azu* kiplik belirtecinin kullanımı, bildirimin alıcısı olan hükümdarda, prensin vefat etmiş olabileceği yönünde olasılık algısı yaratmıştır. Ancak, zayıf epistemik zemin (eksik veya dolaylı bilgi) ve somut kanıt yokluğu, bu belirsizliği olasılık kipliğine dönüştürmüştür. Böylelikle konuşurun ifadesindeki *azu*, “prens ölmüş de olabilir, ölmemiş de olabilir” şeklinde bir karşıt olasılık anlamı katarak olasılık kipliği işaretleyici olarak kullanılmıştır.

(ii)’de ise konu, konuşmacının insanlar için iyi ameller işlediği, onları kötülüklerden ve sıkıntılardan kurtarmaya çalıştığı, buna rağmen cehennemde veya başka bir yerde eziyet çekme olasılığından bahsedilmektedir. Tümcenin genel bağlamı dikkate alındığında, yüklem *u-* “muktedir olmak, kadir olmak” anlamlı bir fiil ile bitimlenmiş olması dikkat çekicidir. Bu tümcede, *azu yme* ifadesi başlangıçta düşük bir olasılık bildirirken yüklem olarak seçilen *u-* fiilinin yüksek olagusalılık (gerçekleşme kuvveti) değeri sayesinde, tümcenin anlamı kesinliğe yakın bir görünüm kazanmıştır. Bu durum, aynı kiplik belirtecinin (*azu*), bağlamsal ve yüklemsel tercihlere göre bir olasılık derecelendirmesi gerçekleştirdiğini göstermektedir.

5.1.3. alku üd

Tek başına “bütün, hepsi, topluca, tamamen” anlamlarına gelen *alku* sözcüğü, zaman, vakit anlamındaki *üd* sözcüğü ile oluşturduğu *alku üd* sözcük grubunda “her zaman, daima” anlamında kullanılmaktadır (Wilkens, 2021, s. 32b).

- (i) *edgüli ayıglı tüş utlıg anın bulur bolgalı yalañuklarka elig han kamag teñriler birgerü küyü küzetü yme tutarlar alku üdler* “İyi, kötü karşıtlığı insanlara hükümdar [olan] bütün tanrılar yine hep birlikte [ve] her zaman [onu] koruyup kollarlar.” (AY VIII 1558-1563)

Tümcede, iyi ve kötü kavramlarının tanrılar tarafından her zaman benimsendiğini ifade etmektedir. Bu durum insanları koruyup gözetmek görevinde olan tanrıların, koruma görevlerini her zaman yapacağına işaret etmektedir. Bilginin kesinliği *alku üd* sözcüğü ile kesinlik kavram alanına dâhil edilmiş ve kiplik işaretleyicisi olarak kullanılmıştır.

5.1.4. odgurak

Clauson tarafından **-od* “uyanmak, kalkmak” gelişen *odgur-* “uyandırmak” fiilinden türemiş bir sözcük olarak düşünülebilir (1972, s. 48a; Wilkens, 2021, s. 501b). Reşit Rahmeti Arat sözcüğün *utgurak* (<ut-gur-a-) şeklini vermekle birlikte metinlerde *odgurak*, *otgurak*, *otkurak* şekillerinin de bulunduğunu ve sözcüğün “muhakkat, kat’i, açık, kararlı, mükemmel, tam, şüphesiz” anlamlarını karşıladığı belirtilmiştir (2024, s. 326). Sözcüğün olasılık kipliği kategorisinde değerlendirilmesi sahip olduğu “şüphesiz, kesin olarak” anlamlarından kaynaklanmaktadır.¹ Ancak Clauson sözcüğün “canlı bir şekilde (<vividly>), ikna edici bir şekilde (<convincingly>), tamamen/büsbütün (<completely>) anlamlarına geldiğini söylerken Wilkens sözcüğün anlamını “kesin, şüphesiz, belirli, katı, gerekli” olarak vermiştir (1972: 49; 2021: 501b).

- (i) *kayu kişi küşeser kamagta yeg üsdünki biligig bir uçlug köñülin süzülüp tutmuş kergek boo törüg kutı buyanı asılgay bilge biligi üsdelgey odgurak* *bütgey bo işi* “Her kim dilerse, her şeyden üstün tercih edilen bilgiyi, tamamen odaklanmış gönül ile bu kuralları yerine getirmelidir. [Böylelikle] kutu, sevabı ve hikmeti artacak şüphesiz bu işi bitecektir.” (AY VII 657-662)

Odgurak sözcüğünün “şüphesiz, kesinlikle” anlamları (i)’de olasılık kipliği işaretleyicisi olarak karşımıza çıkmaz. Engin tarafından yapılan çalışmada sözcük anlamı “bütünüyle” olarak düşünülmüş ve Türkiye Türkçesine yapılan aktarma “...bu işi bütünüyle bitecek.” şeklinde yapılmıştır (2020, s. 190-194; 204). Ancak metin bağlamı şüphesiz ve/veya kesinlikle gibi bir anlamla okumaya elverişlidir. Böylelikle, bir durum veya olayın gerçekleşme olasılığının, olma yönünden kuvvetlendiğini hissettirmektedir. Önermenin olgusallık değerinin artması, olasılığın kesinliğe yakınlık>kesinlik yönünde bir gelişimini de sağlamıştır.

5.1.5. odgurati

Clauson, yalnızca isim türünden sözcüklere gelerek onları zarflaştıran {+tı} eki ile *odgurak* sözcüğünden türediğini belirtir ve anlamını “canlı olarak, canlı bir şekilde” (<rousingly, vividly>) olarak verir (1972, s. 49a). Wilkens ise sözcüğün “tamamen, bütünüyle, açık, belirgin, kesin, şüphesiz” anlamlarına sahip zarf türünden bir sözcük olduğunu söyler (2021, s. 502a). Clauson ve Wilkens’in hazırladığı sözlüklere bakıldığında,

¹ Sözcüğün olasılık kipliği anlam alanında değerlendirilebilecek ancak Altun Yaruk metinlerinde tespit edilemeyen şekilleri şunlardır: adırt odgurak, belgütlük odgurak, odgurak adırtlıg, odgurak adırtlıg seziksiz (Ölmez, 2017).

sözcüğün kiplik değeri taşıyabilecek anlamının Wilkens tarafından daha belirgin bir şekilde verildiği görülmektedir.

- (i) *birök yana kılsarlar erig yavlak ayıg kılınçig **odguratı** tüşerler* “Eğer kötü ve kaba işler yaparlarsa mutlaka düşerler.” (AY VIII 1522-1525)

AY X'ten alınan (i) numaralı örnekte, kişilerin kötü ve kaba eylemlerde bulunmaları durumunda, (imanlarından, gözden vb.) kesin olarak düşecekleri bildirilmektedir. Bu bağlamda *odguratı* zarf türünden bir sözcük olarak kullanılarak tümcedeki *tüş-* fiilinin gerçekleşeceğini pekiştirmekte ve eylemin kesinliğini vurgulamaktadır. Sözcük, bir önermedeki eylemin kesinlik derecesine işaret eden bir olasılık kipliği işaretleyicisi olarak kullanılmıştır görmüştür. Dolayısıyla *odguratı*, yüksek olgusalılık değeri taşıyan ve kesinlik bildiren yüksek olasılıklı bir kiplik söz olarak değerlendirilmelidir.

5.1.6. seziksiz

Seziksiz sözcüğü sözlüklerde “şüphesiz” (<free from doubt; undoubtedly) (Clauson, 1972, s. 862b); “şüphesiz, mutlak” (Wilkens, 2021, s.604b) şeklinde anlamlandırılmıştır. Clauson sözcüğün kökünü sez-/ -siz- “şüphe etmek” anlamına gelen fiil köküyle ilişkilendirmiş (Clauson, 1972, s. 860-861); ancak Erdal, *Old Turkic Word Formation I*'de sözcüğün kökünün Orta Türkçe döneminde tanıklanan *sez-* fiili değil, *sezin-*, *sezinç* ve Divanu Lügâti't-Türk'te tanıklanan *sezi-*'ten {-k} ile isimleşen *sezik* “endişe, şüphe, kuşku” sözcüğünün varlığı dolayısıyla *sezi- fiilinden türetilmiş olduğunu ifade eder (Erdal, 1991, s. 269).

Seziksiz sözcüğü temel anlamından hareketle tümcede bir olasılığı işaret eder. Olasılığın kuvvetli olduğu durumlarda olgusalılık değerindeki yükseklik, yani kesinliğe yakınlık/ kesinlik ifade ettiği durumlar ortaya çıkar:

- (i) *ol emgekdin **seziksiz** edgü yavız kişilerig bir teg barçanı közetür* “O sıkıntıdan şüphesiz... iyi kişileri... bir parçası olarak görür.” (AY 14332-14334)

Tümcede her ne kadar eksik kısımlar olsa da metin bağlamı önermedeki olasılığı hissettirmektedir. *Seziksiz* sözcüğü ile eylemin kesin olarak gerçekleştirildiği belirtilir. Böylelikle sözcük, yüksek olgusalılık değerine sahip bir önermede kesinlik işaretleyicisi olarak kullanılır.

5.1.7. seziksizin

Seziksiz sözcüğünün {-X)n} araç durumu ekini alıp *seziksizin* şeklinde tanıklanmaktadır. Araç durumu² “adların araç durumu eylemin hangi araçla işlendiğini, kiminle işlendiğini, nasıl ya da hangi şartlar altında işlendiğini ve ne zaman işlendiğini gösterir” şeklinde tanımlanabilir (Tekin, 2003: 116). Türk dilindeki kimi sözcükler araç durumu ekiyle birlikte çeşitli süreçlere maruz kalmışlardır. Gramerleşme, donuklaşma, sözcükselleşme, sözlükselleşme ve bu aşamalardan bazılarıdır. Tüm bu süreçler birbirinden bağımsız olmadığı gibi esasında birbiri ile zincir etkileşim içerisinde. Unsurun diğer bir aşamaya geçme koşulu, önceki aşamanın başarılı bir şekilde başlayıp sonlanmasıyla doğrudan ilişkilidir.

- (i) *birok yana yalañuklar kılsarlar buyan edgü kılınçig **seziksizin** inçip togarlar* “Eğer yine insanlar iyi amel işlerlerse şüphesiz böylece doğarlar.” (AY VIII 1218-1222)

² Araç durumu için yapılan tanımlamalar ve detaylı bilgi için bk. (İpek, 2008, s. 63-97).

Tümce (i) insanlardan iyi amel işleyenlerin gelecekte de iyi insan olarak doğacaklarını söylemektedir. Şartlı yan tümce, seziksizin ile birlikte bir anlam bütünlüğü oluşturarak kesinlik işaretleyicisi olarak kullanılmıştır.

5.1.8. turkaru

Sözcüğün gelişimini Gabain'in verdiği örneği doğru kabul ederek **turkgaru>turkaru* şeklinde veren Clauson, anlamını "sürekli, kesintisiz olarak" olarak verir. Benzer şekilde Wilkens de sözcüğün anlamını "her zaman, daima, sürekli, devamlı" vermiştir (1972, s. 542a; 2021, s. 759b).³ Sözcüğün Moğolca metinlerde *nasu turqaru* "hayat boyunca" şeklinde tanıklandığı belirtilir (Poppe, 1982, s. 411). Şcerbak da sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu kabul eder (2019, s. 189; Karadavut, 2022, s. 916).

- (i) *[ol üç törlüg] kutrulmak kapığın açdaçı üç törlüg bodi egme tuyunmak yolug körkitdeçi artoksuz yañlaksuz köni kertü yorigñız ol köñülñüz köküzüñgüz turkaru arıg süzök tetir köñüldeki taplagñız yme ançulayu ok erür "Üç türlü kurtuluş kapısını açan Bodi denilen üç tür aydınlanma yolunu gösteren uygulamalarınız abartısız, yalansız ve dos doğrudur. Gönlünüz daima temizdir. İnancınız da tıpkı öyledir."* (AY X 1237-1244)

Tümcedeki önerme konuşurun edindiği bilgi doğrultusunda Buddha'nın özelliklerine işaret etmektedir. Buddha'nın gönlünün *turkaru* sözcüğü ile "daima, her zaman" temiz, pak ve günahsız olduğu bildirilmiştir. Bu durum, konuşurun kesinlik bildirdiğini gösterir. Yüksek olgusalılık değerine sahip önermede, yüksek olasılık>kesinlik gelişimine dayalı bir olasılıktan söz edilebilir.

5.1.9. ürüg ürgüt

Ürüg sözcüğü tek başına "daima, sürekli, her zaman, uzun, sonsuz" anlamına sahiptir. Ancak ürgüt sözcüğü madde başı olarak bulunmaz. Ürüg ürgüt ikilemesi de "daima, sürekli" anlamlarında kullanılır (Wilkens, 2021, s. 829a).

- (i) *teñrim sizin ürüg ürgüt köni nom tileklig bilge bilginiñizke yükünür men "Efendim, sizin daima gerçek öğreti dilekli bilge bilginize saygı duyarım."* (AY 16888-16890)
- (ii) *yer tatugu küçetip .. ürüg ürgüt üsdelür "Dünyadan aldığı tat daima artar."* (AY VIII 422-424)

Tümce (i)'de tanrının bilgisinin niteliği hakkında güçlü bir çıkarım sunmaktadır. Burada sözcüğün temel işlevi kesintisiz biçimde veya her an anlamıyla daimiliği ve sürekliliği işaret etmesidir. Söz konusu bilginin belirli anlarda değil, mutlak bir zamansal süreklilikle gerçek öğreti dilekli olduğunu ifade eder. Bir bilginin "daimiliği", onun statüsünü basit bir olgudan mutlak bir gerçeklik seviyesine çıkarıp kiplik değerini yükseltmektedir.

Tümce (ii)'de ise *üsdel-* eyleminin daima gerçekleşmesi, belirli bir rastlantıya veya düşük olasılığa bağlı olmaksızın, değişmez bir olgusalılık çerçevesinde meydana geldiği ifade edilir. Böylelikle önermede bir mutlak kesinlikten söz etmek mümkündür.

Bu bağlamda her iki örnek dikkate alındığında konuşur, bilginin sürekliliğini vurgulayarak ifade edilen önermenin olgusalılık değerini en üst düzeye çıkarmaktadır. Söz konusu bilginin bu niteliği taşıması, herhangi bir belirsizliğe veya düşük olasılığa tabi

³ Sanskrit *nitya*'nın eşdeğeri olarak işaretlenmiş ve Mo. *turqaru* sözcüğüne gönderim yapılmıştır (Wilkens, 2021, s. 759b)

olmayıp tartışılmaz bir kesinliktir. Dolayısıyla, *ürüg ürgüt* sözcüğü metinde artık sadece zamansal bir zarf olmaktan çıkar; bilginin niteliğinin epistemik kesinliğini işaret eden, yüksek dereceli bir *kiplik belirteci* (modal marker) olarak kullanıldığı söylenebilir.

5.1.10. *ürüg uzatı*

ürüg uzatı ikilemesi “daima, sürekli” anlamına gelmektedir (Wilkens, 2021, s. 829a). Bir eylemin sürekli olarak yapılması ya da bir durumun sürekli olarak var olması, o eylemin veya durumun gelecekte de gerçekleşme olasılığını çok yüksek kılar; hatta bir genel kural veya doğal bir eğilim olduğunu düşündürür. Örneğin, “Güneş daima doğudan doğar.” önermesinde “daima” sadece olayın geçmişten günümüze kadar kesintisiz tekrarını belirtmez; aynı zamanda, bu olayın yüzde yüze yakın bir olasılıkla yarın da gerçekleşeceğini ifade eden epistemik bir kesinlik (veya çok yüksek olasılık) taşır. Dolayısıyla, bu zarflar yüksek frekanslı bir tekrarı işaret ederek bu tekrarın sonucunda oluşan güçlü beklentiye ve yüksek öngörülebilirliği (olasılığı) bildirir. Dilbilimde bu tür zarfların olasılık bildirme işlevini yerine getirmesi, kipliğin ve zaman-görünüş sistemlerinin birbiriyle olan karmaşık etkileşiminin bir göstergesidir (Palmer, 2001; Bybee vd., 1994). Bu kullanım, dilin kategorik olmayan (yani, mutlak kesinlikler yerine olasılıkları ifade eden) doğasının bir parçasıdır.

- (i) ...*agir ayamak sakınçın raçaşastırığ ayagıl... bo tiltagtın ugay sen... inçe kılğalı budunug **ürüg uzatı*** “Saygı düşüncesiyle Rajaşastır’a saygı göster. Böylelikle daima halkını [doğru yola] ulaştırmayı/sevk etmeyi başaracaksın.” (AY VIII 1661-1664)

Örnek (i)’de verilen tümcede önermede geçen başarma durumunun daima/süreklilik olarak gerçekleşeceği bilgisi verilmektedir. Bu durumda *ürüg uzatı* ikilemesi eylemin sıklığıyla birlikte mutlakiyetini de vurgulayan yüksek olgusalılık değerine sahip bir kiplik işaretleyicisi işlevi görmektedir.

5.2. Morfolojik İşaretleyiciler

5.2.1. {-DAÇI}

{-DAÇI} eki gelecek zaman işleviyle özellikle runik yazılı kitabelere özgüdür. Ancak nadir de olsa Eski Uyğurca ile yazılmış metinlerde gelecek zaman eki olarak kullanılır (Gabain, 1988, s. 82). Ekin kökenini Menges, {-DA} isimden fiil yapma eki ile {-ÇI} ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söyler (Menges, 1968, s. 31). {-DAÇI}’nın Eski Uyğurca döneminde gelecek zaman partisibi olarak kullanıldığına da dikkat çekmek gerekir. Çünkü, {-DAÇI} eki, {-GAY} ile aynı özelliklere sahiptir ancak bu eklerin kiplik özellikleri, sahip oldukları geçmiş ya da şimdiki zamandan farklı olarak eylemin henüz gerçekleşmemiş olması; gerçekleşip gerçekleşmeme durumundaki belirsizlikten kaynaklanmaktadır. Korkmaz’ın da belirttiği üzere geleceğin henüz gerçekleşmemiş bir iş veya oluşu bildirmesi; varsayım, olasılık, belirsizlik gibi anlamları sezdirmesine yol açar. Hatta bu ekler, pekiştirici zarflar ile bir araya geldiğinde kesinlik ya da düşük kesinlik gibi zıt anlamları da ifade edebilmektedir. Bu durum, ekin yalnızca zamanı işaretleyen bir biçimbirim değil, semantik alanda çok çeşitli epistemik kiplik işlevleri üstlenerek geniş bir anlam alanı oluşturduğunu göstermektedir (2019, s. 558-559).

- (i) *yeg nomlar erser sansarlıg atızta ötrü bardaçı tetir* “Üstün öğretiler ise, samsaralı akımda sonra varacaktır/karşı gelecektir.” (AY IV 3429-3431)

Tümce (i)’de {-DAÇI} eki tümceye gelecek zaman anlamı katmaktadır. Gelecekte gerçekleşmesi beklenen hareket, gerçekleşme veya gerçekleşmeme olasılığına sahiptir. Bu belirsizlik, eğer anlamı kuvvetlendirici bir pekiştirici olmadığı sürece olgusalılık değeri ve

bilginin güvenilirliği düşüktür. Bu sebeple düşük olasılık (belirsizlik) bildiren kiplik bir işaretleyicidir.

5.2.2. {-GAy}

{-GAy} eki Eski Uygurcada aslı gelecek zaman ekidir. Gelecek sözcüğü Türkçe sözlükte “daha gelmemiş, yaşanacak zaman, istikbal, ati; gerçekleşmesi beklenen, müstakbel” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2011, s. 920a). Gelecek sözcüğünün tanımından da anlaşılacağı üzere bu fiil çekimi kategorisi, bir olay ya da durumun gelecekte gerçekleşme olasılıkları işaret eder. Gabain, gelecek zaman ekinin, kimi zaman muktedirliği, kimi zaman tanıklanmış geçmiş zaman eki alan yardımcı fiil ile birlikte kullanıldığında talep ifade ettiğini söyler (1988, s. 81). Ek, herhangi bir yardımcı unsurla kullanılmaksızın geleceğe yönelik gerçekleşme, olabilirlik anlamlarını taşır.

- (i) *kenki burhanlarka tuşguluk üç yavlak yoltaki açık tarka emgeklertin ozguluk eñ keninte burhan kutın bulguluk tüşke utlıka tegürü tegingey men* “Gelecek Buddhalara dönemine rastlayacak üç kötü yoldaki ıstırap dolu sıkıntılardan kurtarılmalarını [ve] nihayetinde Buddha kutunu bulmayı sağlayacak sonuçlara ulaşmalarını sağlayacağım.” (AY VIII 362-367)
- (ii) *bo ok nom erdinig küyü küzetü tutmuş buyan edgü kılınç küçinte aç kız ig kegen yağı yavlak adasın barçanı tarkaru keterü ugay sizler* “Bu öğretiyi gözetip korurmuş [ve] işlediğiniz seaplardan [dolayı] açlık, kıtlık, hastalık [ve] düşman sıkıntılarının tamamını uzaklaştıracaksınız.” (AY VI 32-36)

Tümce (i)'de gelecek zaman teklik 1. kişi ekiyle çekimlenmiş *tegin-* fiili yalnızca eylemin gelecekte gerçekleşeceğini bildirmez. Bu ifade gelecekteki eylemin kişinin kendi iradesi ve çabasıyla mutlak bir biçimde gerçekleşeceğini vurgular. Gelecek zaman eki epistemik bir tahminden ziyade, zorunluluk ve kesinlik anlamı katmıştır. Yüksek olgusalılık değerine sahip olan tümce Buddha gibi kutsal bir şahsiyetin, yüksek mertebeli vaatlerini belirsizlikten çıkarıp kesin ve garanti edilmiş bir sonuç statüsüne yükseltmektedir. Böylelikle yüksek olasılık bildiren bir kiplik işaretleyicisi olarak değerlendirmek mümkündür. Tümce (ii) ise gerekçeli bir ifadenin, insanları aşılması zor durumlardan kurtarma yolu olarak göstermektedir ve olasılık bildirmektedir. Bu olasılık, insanların işlediği seaplara birleştirildiğinde, iyi amel işleyerek sıkıntılardan kurtulmanın yöntemi olarak düşünülmüştür.

Her iki tümcede de {-GAy}'ın eylemlerin gerçekleşme olasılığını sadece bir beklenti düzeyinde tutmak yerine, onu konuşurun taahhüdü (i) veya gerekçenin doğal sonucu (ii) olarak yüksek olgusalılık değeri taşıyan bir kesinlik bildirgesi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

5.3. Sözlüksel+Morfolojik İşaretleyiciler

5.3.1. birök...-sAr

Altun Yaruk metinlerinde sıkça karşımıza çıkan olasılık işaretleyicilerden biri *birök...-sAr* yapısıdır. Yapısal olarak bir adı ve ok kuvvetlendirme parçacığının donuklaşması sonucu “eğer, şayet, ...-dığına, bile” anlamlarına gelen biz söz hâlini almıştır (Gabain, 1988, s. 116; Wilkens 2021, s. 108a). Tekin, {-sAr} ekini zarflar içerisinde değerlendirmiş ve iki işlevi üzerinde durmuştur. Bu işlevlerden ilki gerçekleştirilecek olan eylemin hangi şartlar altında yapılacağını belirtmek ikincisi ise eylemin hangi durum ve ne zaman işlendiğini bildirmektedir (2003, s. 177). Rentzsch, Türkçedeki koşul tümcelerinde yardımcı unsurun görevinin varsayımsal bir dünya yaratımı olduğunu ve bu türden yapıların herhangi bir gerçeklik değeri taşımadığını bildirir. Ancak yalnızca bir temel

tümceye bağlanıp önerme oluşturduğunu söyler (2015, s. 208). Koşula bağlı olan olay henüz gerçekleşmediği veya tamamlanmadığı için bu ifadelerde olasılık anlamı vardır. İfadenin epistemik anlamını belirlemek için -sAr'lı yapıdan sonra gelen temel tümcenin de önemi büyüktür. Tespit edilen örnekte *birök...-sAr* yapısının tespit edilen kullanımında bir şarttan ziyade olasılık anlamı bulunmaktadır.

- (i) *apam birök bo etözümün titser men ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiringig kanıg igig agrıgıg korkınçig ayınçig barçanı titmiş idalamış bolur* “Eğer şimdi vücudumu feda edersem bundan sonra sayısız günahı, çibanı, irini, kanı, hastalığı, korkuyu [bunların] hepsini terk etmiş olurum.” (AY X 217-222)

Tümce (i)'de şartlı bir olasılık ifadesi bulunmaktadır. Prensın kendi vücudunu aç kaplana sunması, onu geçmişte işlediği kötü ameller, günahlar vb. durumlardan arındıracak ve temiz insan olmasına yardımcı olacaktır. İfadenin şarta bağlı olasılıklı durumu, yapının olasılık kipliği işaretleyicisi olarak değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır.

5.3.2. unakaya...-gAll

Clauson tarafından ona sözcüğünden geldiği ve “tam olarak, çok yakında” anlamlarını karşıladığı söylenir (1972, s. 170). Altun Yaruk X. Kitap içerisindeki “Aç Bars” hikâyesinde tespit edilen örnekte prens, yaptığı gözlemler sonucunda parsın durumu hakkında yorumda bulunur. Anlık durumdan hareketle parsın ölmek üzere olduğunu düşünür. {-gAll} eki, asıl olgusalılık değerini artırma işlevi unakaya sözcüğü ile birlikte kullanılmasıdır.

- (i) *ança yorıyu yañı enüklämiş bir tişi barşıg körtler, ol aç bars yme enüklep yeti kün ertmiş erti, yeti enükleriñe egirtip kavzatıp açmak suvsamak üze sıkılıp toromuş yavırımış sınımış et'özleri alañurup küçi küsüni üzülüp unakaya ölgeli yatur erti* “Öylece yürüyüp yeni yavırlanmış bir dişi kaplan gördüler. O aç kaplan yavırlayalı yedi gün olmuş idi. Yedi yavrusu onu çevreleyip açlık ve susuzluktan sıkılıp zayıflayan, bitkin düşen bedenleri hâlsizleşip güçleri kuvvetleri tükenerek neredeyse ölmek üzere [orada] yatıyorlardı.” (AY X 119-125)

İncelenen (i) numaralı örnekte, prensin kaplanın mevcut durumuna birincil elden tanıklık etmesi (epistemik kanıt), kaplanın ölmek üzere olduğu yönündeki yargının kaynağını oluşturur. Bu bilgi, epistemik kanıt yoluyla elde edilmiş olmasına rağmen, kaplanın akıbetinin (ölüp ölmeyeceği) mutlak olarak kesinleşmediği bir noktada durmaktadır. Bu bağlam, önermenin olgusalılık açısından yüksek bir değeri işaret ettiğini gösterir; zira tanıklık edilen durum, olasılığı çok yüksek bir sonuca götürmektedir. Ancak, nihai eylemin (ölümün) gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair mutlak bir kesinlik içermemesi nedeniyle, bilginin epistemik güvenilirliği üzerinde belirli bir belirsizlik mevcuttur.

5.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler

5.4.1. kim

Eski Uyğurca döneminde Manihaist, Budist ve Hristiyanlık gibi dinlere ait metinler; başta Soğdça ve Toharca olmak üzere çeşitli dillerden tercüme edilerek Türkçeye kazandırılmıştır. Mütercimler, bu metinleri tercüme ederken hem dinî içeriğe hem de hedef dilin yapısal özelliklerine tam uyarlama yoluna gitmektense, kaynak dilin sözdizimsel özelliklerini kopyalama yoluna gitmişlerdir. Bu kopyalama olasılık anlam alanı içerisindeki kimi durumları hissettirmekte görevle unsurlar olarak tümcede kullanılabilir.

- (i) *barsnuñ irbizniñ manunuñ arslannuñ böriniñ tilküniñ aş erser yalañuz yintem isig et kan erür montada adın takı öñi aş içki yok kim bo aç barsıg tırgürgülük tep tedı* “Kaplanın, vaşağın, arslanın, kurdun ve tilkinin yiyeceği ise yalnızca sıcak et [ve] kandır. Bundan başka yiyecek, içeceği yoktur ki bu zayıflamış/kuvvetten düşmüş aç kaplanı güçlendirsin, dedi”. (AY X 138-144)

İfade, konuşmacının tanık olduğu durum hakkındaki olgusalılık düzeyini belirtmektedir. (i)'de hayvanların besinleri olarak belirtilen sıcak et ve kan dışında herhangi bir şey yemelerinin mümkün olmadığı bilgisi sunulmaktadır. Bu bilgi, kim bağlayıcısı ile kurulan yan tümce aracılığıyla ana tümcedeki yiyecek ve içecek bilgisi üzerinden pekiştirilmektedir. Böylece, söz konusu hayvanların başka yiyecek ve içecek tüketmeleri, epistemik açıdan olası olmayan/imkânsız bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Konuşurun tanık olduğu durum hakkındaki olgusalılık değerini belirtmektedir. (i)'de prensin hayvanların yiyecek ve içecekleri olarak belirtilen sıcak et ve kan dışında herhangi bir şey yemelerinin mümkün olmadığı bilgisi verilmektedir. Bu durum kim ile bağlanan yan tümcede, ana yan tümcedeki yemek ve içecek bilgisi pekiştirilmiştir. Böylelikle hayvanların başka yiyecek ve içecek tüketmeleri olası olmayan olarak değerlendirilmiştir.

5.4.2. mU

Türkçede *mU* klitiği temel olarak interrogatif işlevi dışında, bağlamsal olarak epistemik kiplik alanı içerisinde çeşitli anlamlar yüklenir. Söz konusu bu işlevlerde tümcenin olasılık, belirsizlik, şüphe ve tahmin gibi anlam yüklerini taşımasını sağlayarak kiplik bir işaretleyici olarak kullanılır.

Tümcede belirtilen olay veya durumun geçtiği zaman, *mU* klitiğinin kiplik anlamının daha fazla öne çıktığı durumları göstermektedir. Örneğin, “Babam bugün geldi/gelecek mi?” tümcesinde, konuşurun söz konusu durum hakkında bir bilgi eksikliği söz konusudur. Yani “baba”nın bugün gelmiş ya da gelmemiş olması olasılıklar dâhilindedir. Gelecek zamanla çekimlenmiş tümcede ise, eylemin henüz gerçekleşmemiş olması, eğer kuvvetlendirici bir zarf ile pekiştirilmez ise olasılıklar dâhilindedir. Her iki durumda da klitiğin önermeyi bir olasılık anlam alanına dâhil etme işlevi bulunmaktadır.

- (i) *oron oron sayu yadılp istediler kamağun yaşları aka yığlayu ayıtdılar kişike elig begniñ ögüki bodisatav tegin kanta ol tep amtı monta ol teginniñ ölügi tirigi neteg ol bar mu idi bilteçi barmış yerin adırtlıg belgülig neçökin erser katıglanıp körkintiñler bizine tarkaru keterü beriñler busuşumuznu köñültin kamağ kişiler bir yanlıgıg sözletileri ayıtlar* “[Şehirden] farklı yerlere dağılıp herkes [prens] aradı. Gözlerinden yaş aka aka, ağlayarak insanlara şöyle sordular: Hükümdarın göz bebeği, oğlu Boddisattva prens nerededir, şimdi prens ölü müdür, diri midir, gittiği yeri tam olarak bilen herhangi biri var mıdır? Ne olursa olsun bize gösteriniz, içimizdeki kederi gideriniz” (AY X 697-708)

Tümce (i)'de konuşurun anlattığı olaylar zinciri sonucunda, konuşur hükümdar oğlunun ölü mü yoksa diri mi olduğunu, eğer diri ise gitti yerin bilen birinin olup olmadığını sormaktadır. Tümce üç olasılığı işaret etmektedir:

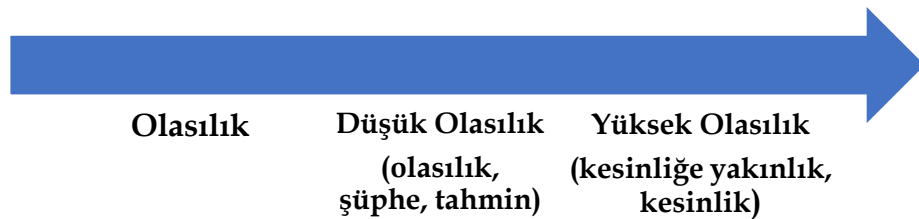
1. Prens ölmüştür (cesedini gören kimselerden gelen bilgi).
2. Prens yaşamaktadır (prens canlı olarak gören kimselerden gelen bilgi).
3. Prens ölmüş de olabilir yaşıyor da olabilir (prens ne cesedini ne de dirisini gören kimse mevcut değildir, çıkarım yoluyla elde edilen bilgi).

Ortaya çıkan olasılık zincirleri, aslında bilginin kaynağı ile ilişkilendirilebilecek kiplik anlatımlar mevcuttur: (1)'de aletik kesinlik, (2)'de dolaylı kanıt, (3)'te ise olasılık ve belirsizlik söz konusudur. Tümce (3), olasılık kipliğinin en saf hâlidir. Çünkü prensin cesedi ya da dirisine ait kanıtlayıcı nitelikteki bilgiyi edinip sunabilecek kimse yoktur. Bilgi çıkarım yoluyla sağlanmış, bilgi değeri ve güvenilirlik değeri düşüktür.

Sonuç

(1) Altun Yaruk metinlerinde tespit edilen kiplik işaretleyiciler, olasılığın derecelerini işaret eden unsurlar olarak kiplik anlam kazanmışlardır. Olasılık anlam alanı içerisinde işaretleyiciler belirsizlik, düşük olasılık, yüksek olasılık (kesinliğe yakınlık) ve kesinlik anlamlarını yansıtmakta görevli unsurlar olarak karşımıza çıkmıştır.

(2) Kipliğin konuşur odaklı bir olay veya durum karşısındaki tutumu ve zihin dünyasının yansımasıdır. Bu tutum ve yansımalar dile çeşitli kiplik alanları ifade edecek şekilde yansıtılabilir. Olasılık kipliğinde durum, konuşurun aktarmakta olduğu bilgideki şüphe, tahmin, süreklilik gibi durumlarını ifade ederken, bilginin kanıtı, bilgiye olan güven, eylemin gerçekleşip gerçekleşmeme durumları kiplik anlamları yüklenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. Bu ölçütlere göre bir kiplik işaretleyicinin kiplik anlamı kuvvetlendiren bir pekiştirici ile kullanılması, hangi kiplik anlam alanına dâhil edildiğinin belirlenmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Böylelikle hem işaretleyicilerin durumu hem de metin bağlamı, olasılık kiplik anlam alanında aşağıdaki gibi bir gelişimi ortaya koyabilir:

(3) Tespit edilen işaretleyiciler aktarılan olay ve durumlardaki belirsizlikleri, şüpheleri, tahminleri, kesin olmama durumlarını ve kesinliği yansıtan unsurlardır.

(4) Tespit edilen leksik, morfolojik ve leksik-sözdizimsel kiplik işaretleyicileri, Altun Yaruk metinleri bağlamında hem mevcut temel anlamları hem de metin bağlamında kiplik anlam yüklemeye uygun unsurlar olarak görülmüştür.

Kısaltmalar

Skt: Sanskrit

Çin: Çince

Euyg: Eski Uygurca

Mo: Çağdaş Moğolca

bk.: bakınız

MÖ.: Milattan önce

Eser Kısaltmaları

AY: Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş-metin ve dizin*. Ankara: TDK Yayınları.

AY IV: Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk IV. Tegzinç (karşılaştırmalı metin yayını)*. Ankara: TDK Yayınları.

AY VI: Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap*. İstanbul: TDK Yayınları.

- AY VII:** Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. kitap*. Ankara: TDK Yayınları.
- AY VIII:** Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII kitap*. Ankara: TDK Yayınları.
- AY X:** Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. kitap*. Ankara: TDK Yayınları.

Kaynakça

- Benzer, A. (2012). *Türkçede zaman, görünüş ve kiplik*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Bybee, J. & Fleischman, S. (1995). *Modality in grammar and discourse*. USA: John Benjamins Publishing Company.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. kitap*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çürük, S. (2010). Olumsuzluk ve kiplik arasındaki ilişki: Bakış ve yaklaşımlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 57-72.
- Elverskog, J. (2020). *Budist Uygur edebiyatı*. M. Ağca & D. Uzunkaya (Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Günay, D. (2001). Göstergebilimsel çözümlemelerde kiplikler kuramı ve özne: eylemi gerçekleştiren öznenin kimliği ve gücü. *Dil Dergisi*, 99, 27-53.
- Hatipoğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: TDK Yayınları.
- İpek, B. (2008). Türk dilinde vasıta hâli. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 63-97.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karadavut, A. (2022). Eski Uygurca Budist metinlerde "sonsuz" kavram alanı. *Karadeniz Araştırmaları*, 19(75), 909-922.
- Kasai, Y. (2008). *die Uigurischen buddhistischen kolophone*, Berliner Turfantexte XXVI. Brepols: Turnhout.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, metin ve dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, metin ve dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik incelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- Kerimoğlu, C. (2023). *Kiplik ve kip*. İstanbul: Pegem Akademi.
- Kılıç, F. (2004). *Kırgız Türkçesinde bilgi kipliği: delile dayananların diğer bilgi kiplikleriyle ilişkisi*. [Doktora Tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Klaus, Röhrborn (2017), Śūnyavāda ve Vijñānavāda. Ekol tartışmaları ve Orta Asya'da yol açtığı tepkiler. Ç. S Rolffs; M. Ölmez; M. Uzunkaya (Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 64(2), 153-174.
- Koçoğlu, V. (2006). An etymological dictionary of pre-thirteenth century turkish (EDPT)" in Söz Dizini. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(1), 111-149.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic semantics: an introduction*. Cambridge University Press.

- Menges, K. H. (1968). *The Turkic languages and peoples: an introduction to Turkic studies*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 63, 243-311.
- Özsoy, A. S. (2011). *Türkçe'nin yapısı 1-sesbilim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Palmer, F. R. (1986). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poppe, N. (1982). On some Mongolian adverbs of Turkic origin. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. XXXVI: 405-411.
- Rentzsch, J. (2015). *Modality in the Turkic languages: form and meaning from a historical and comparative perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Saussure, F. de. (2005). *Genel dilbilim dersleri*. B. Vardar (Çev.). İstanbul: Multilingual.
- Shimin, G. (2002). Budist Uygur edebiyatı. *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt III, s. 786-800). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şçerbak, A. (2019). *Eski dönem Türk-Moğol dil ilişkileri*. R. Alimov (Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Taşagıl, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tekin, Ş. (1959). Altun Yaruk'un Çincesinin Almanca'ya tercümesi dolayısıyla. *TDAY Belleten*, 7, 293-309.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. M. Ölmez (Yay.). İstanbul: Sanat Kitabevi.
- Türkçe sözlük* (2011). Ankara: TDK Yayınları.
- Uçar, E. (2013). Altun Yaruk Sudur üzerine yapılan çalışmalar hakkında açıklamalı bir kaynakça denemesi. *TÜRKÜ Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 227-251.
- Von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. M. Akalın (Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen / Eski Uygurcanın el sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Wittgenstein, L. (2013). *Tractatus logico-philosophicus*. O. Aruoba (Çev.). İstanbul: Metis Yay.
- Yıldırım, K. (2016). Taspar Kagan ve ilk tercüme faaliyetleri üzerine bazı notlar. *Dil Araştırmaları*, 10(19), 37-52.
- Zeren, M. E. (2022). Göktürk ve Uygur dönemi yazıtlarında Budizm'in izleri ve etkileri. A. Bedir, B. Soykan & U. C. D. İmamoğlu (Haz.), *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler 1*. Cilt içinde (s. 689-705). Ankara: TTK Yay.
- Zieme, P. (1986). Uygur yazısıyla yazılmış Uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, Ankara: TTK Basımevi.